СВІТОГЛЯДНІ ДЖЕРЕЛА ЕТИКО-ПРАВОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ ІММАНУЇЛА КАНТА

А.С. ПАШКОВ

Сучасний процес розбудови української національної держави характеризується багатьма труднощами. Низка проблем пов'язана з низьким рівнем, або взагалі з нерозвиненістю правової культури в суспільстві. Проблема зневаги до права, на думку філософа права Б. Кистяковського, є "уродженою" в історії розвитку Росії, а наша країна успадкувала це від тоталітарного СРСР. Крім того, за радянських часів було перервано традицію розвитку філософсько-правової думки України. Зрозуміло, чому зараз поновлюється інтерес до філософії права, науки, що на загальносвітоглядному рівні осмислює проблеми філософсько-правового характеру. Для досвіду подальшої розбудови держави, правової системи та запровадження громадянських свобод слід звернутися до історії філософсько-правової думки.

Значним внеском у розвиток світової етико-правової думки є теоретична концепція — Іммануїла Канта. За нею, право розглядається, як сукупність поглядів та уявлень про належне, що допомагає нам розібратися у зовнішньому ставленні до інших людей. Закони, що керують розвитком права і передусім закони розвитку нашого духу, а зовнішні прояви права — це реакція нашого духу на явища, викликані ставленням до інших людей стосовно уявлень про добро та зло. Як сукупність етичних ідей право трансформується у логічну систему, доступну для вивчення формально-логічним методом. Там ми знаходимо понятійну розробку питання про природне право. Це поняття належить до однієї з давніх категорій філософії та юриспруденції, що надалі розвивається в окремий напрям юриспруденції.

Філософсько-правова концепція про природне право походить у І. Канта з його загальнофілософського вчення. Основне положення філософії Канта — це суперечності стосовно необхідності до свободи. Розв'язуючи цю проблему, він надає кожному з цих початків самостійне значення. Явища досвідного, чуттєвого світу — це сфера необхідності, досяжна лише розуму, який пізнає. Але за цим світом явищ, що входить у непорушний ланцюг часу та причинної зумовленості,

Пашков Андрій Сергійович — студент 5 курсу філософського факультету Київського Національного Університету ім.Т. Шевченка.

знаходиться світ осяжних розумом основ, царство свободи, яке розгортається лише на благання моральнісної свідомості.

Перебуваючи у межах зовнішнього світу, людина усвідомлює у собі нескінченні пориви та прагнення. У глибинах її свідомості живе необхідність моральної свободи, жадання вищої правди та добра, а всі ті намагання перебувають у ланцюгу земної обмеженості та зовнішньої зумовленості. Моральнісні почуття підтримують прагнення особи до свободи, а науковий аналіз живить думку про залежність та розкриває невідомі закони, яким усе підпорядковано у природі. Моральність дає людині обов'язки подвигу та боротьби, вчить її вірити у свою міць та сподіватися на майбутнє. Наука констатує фатальну неминучість усього здійснюваного та припускає необхідність майбутнього, наперед визначеного у нескінченній відданості минулого. Критична філософія є глибокоосяжним виразом тих суперечностей, притаманних людській природі та які у певному вигляді завжди вивчаються філософською думкою.

Тому суттєвою особливістю філософії права І. Канта є формальне розуміння моральнісної незалежності. Кант відкрив безмежний простір для моральнісних прагнень. Він зазначав, що ідея свободи є межею наукового досвіду; методична діяльність розуму тут закінчується для того, щоб дати шлях нескінченним очікуванням та намаганням. Переносити до сфери моральнісної свободи категорії наукового досвіду означає, за Кантом, порушити саму сутність цієї сфери, саму найвищу її цінність. З цього не випливає, що суб'єктивні правила волі виявляються у тому випадку, коли вони мають значення лише для волі даної особи, а об'єктивні — коли вони визнаються, що мають цінність для всіх розумних істот.

Тому Кант і виводить свій категоричний імператив як закон загальної належності. Об'єктивність цього закону випливає з його всезагальності та безумовності. Ці поняття взаємозамінні. Але у Канта ця об'єктивна належність залишається суто формальним принципом і залишає для моральнісної волі всю нескінченність прагнень.

Ця концепція моралі будується на висновках, що походять з критики чистого та практичного розуму. Тобто на протиставленні світу явищ "речей для нас" — світу "речей у собі".

І. Кант звертається до природи людини як центру Всесвіту. Людина — це двоїста істота, це феномен і ноумен водночас. З одного боку, вона — явище, і як таке належить до природи зумовленою причинністю. Проте як частина природи людина виступає як егоїст, що переслідує власні людські цілі, оскільки веде боротьбу за своє існування. У сфері людських вчинків, як і взагалі у природі, панує безперечна причинність та необхідність. Це стосується поведінки людини як частини природи. Але особі притаманна інша форма свідомості: людина не лише явище, а й "річ у собі", тобто вона виходить за межі природи.

І. Кант розглядає цю піднесену мораль, використовуючи свій відомий метод нормативного формалізму. Цей метод полягає у тому,

що право та мораль аналізуються у чистому вигляді, не апелюючи до реальності. "Нравственное учение Канта основывается на выделении из человеческой практики всех эмпирических элементов, с тем чтобы получить в результате чистую формальную сущность нравственности"[1]. Ця чиста здібність волі, чистий ідеал моральності незалежний від здійснення у зовнішньому світі. Як власна необхідна вимога ця мораль незалежна від зовнішньої закономірності; самозакінчена воля, осягнута розумом сутності. У чистому та безумовному визначенні, реально мораль ніколи не здійсниться. Для цієї суворої та чистої моралі байдуже, як закони здійснюються у житті. Якщо б дійсність була цілковитим порушенням категоричного імперативу, він все ж таки звертався до особи з вимогою — "ти мусиш". Він не знає прикладів, які б вибачались тяжкими вимогами людської слабкості. Як незаперечна форма, як безумовна правда, він стверджує свою міць, не зважаючи на будь-які вимоги.

Якщо визначати моральність у її чистому та безумовному вигляді, то воля тут розглядається з боку її цілковитої свободи, безумовної самозакінченості, осягнутої чистотою розуму. Воля, що має закон свого моральнісного буття, передбачає автономне самообмеження вищої свободи. Тобто поняття свободи пов'язувалося з поняттям внутрішньої самовизначеності чи внутрішнього закону волі, що охороняє саму сутність свободи, її згоду з собою, її розумну незмінність, та її незалежність від випадкових коливань ні з чим не пов'язаного свавілля. Моральнісний закон, який ми створюємо у собі, має здійснюватись у зовнішньому світі.

Такий необхідний перехід від суб'єктивної етики до об'єктивної, що дає змогу розв'язати проблему здійснення моральнісних норм під впливом реальних вимог життя, хоча етика Канта визначає суб'єктивну моральнісну волю. Моральні закони, змінюючись за змістом, зберігають ту саму форму законів всезагальних та необхідних. Які б не були закладені у них приписи, вони завжди мають характер безумовної повинності. Якщо вони вимовляються та виконуються зі свідомістю їх моральнісного значення, то свідомість передбачає, що такою має бути нормальна поведінка кожної розумної істоти. Категоричний імператив як норма всезагальної належності є тою формулою, до якої може бути зведений будь-який моральнісний закон. Для Канта недостатньо, щоб категоричний імператив був лише загальною формулою моральнісних приписів. Він вважає за необхідне, повагу до цього абстрактного закону; її визначено одинично-нормальним спонуканням істино-моральнісних дій, щоб вся моральність вчинків перебувала у її необхідності, яка випливає з почуття обов'язку та відданості закону, а не з любові та схильності до наслідків цих вчинків.

Моральна свідомість цілковито незалежна від всієї дійсності, вона протистоїть емпіричній свідомості, що випливає з природи людського егоїзму. Ця вільна моральна свідомість виступає у формі морального обов'язку. Кант поділяє практичні принципи на "максими" та "імперативи". "Максима есть субъективный принцип воления", вони

відносяться до окремих індивідів, але не до всіх разом. Імперативи — це об'єктивні практичні принципи, значущі для всіх: "представление об объективном принципе, поскольку он принудителен для воли, называется велением разума, а формула воления называется императивом"[2]. Ці воління, чи повинності — правила, що репрезентують об'єктивну неохідність дії.

І. Кант виділяє два типи імперативів: категоричний та гіпотетичний. Імператив має гіпотетичний характер, якщо припис зумовлений будь-якою ціллю, що не закладена у самому правилі. Категоричний імператив вільний від будь-якого матеріального визначення, він є формальним, він має характер обов'язкового та необхідного. "Поступай только согласно такой максиме, руководствуясь которой ты в то же время можешь пожелать, чтобы она стала всеобщим законом"[3]. Якщо людина — розумна істота, яка володіє свободою волі (у вченні Канта про моральність є ціллю у самій собі), категоричному імперативу може бути надано інше формулювання: "Поступай так, чтобы ты всегда относился к человечеству и в своем лице, и лице всякого другого так же, как цели, и никогда не относился бы к нему только как средству"[4]. Категоричний імператив передбачає лише внутрішнє самозадоволення безумовно чистої волі, що відрізана від зовнішнього світу та природних спонукань самої людини. Вона поставлена на таку логічну висоту, що ні від неї, ні до неї немає шляху для цих спонукань. Одночасно, ця внутрішня самозадоволеність волі не потребує моральнісних зв'язків з іншими.

Існує такий погляд, що весь цей розвиток думок у Канта зводиться, по суті, до тривіального правила: не роби нікому іншому того, чого не хотів би, щоб зробили тобі. Тут немає нічого ганебного, якщо підґрунтям принципу етики у науковому дослідженні є положення, що вже раніше було суттєвим для загальної моральнісної свідомості. Це положення не зовсім правильне, хоча з іншого боку не можна заперечувати того, що викладене І. Кантом дало широкі можливості для такого тлумачення. Категоричний імператив потребує виходу до об'єктивної етики, та не може здійснити його. Він містив у собі implicite стимулювання до спілкування, та не може розвинути його до всієї повноти його визначення[5].

І. Кант вириває моральну свободу з кайданів необхідності і ставить її поза всіма зв'язками емпіричного спонукання. Внаслідок цього вся сфера моралі відривалась від світу дійсності і перетворювалась на чисту ідею. Але мораль не може бути лише відвернутою нормою для живої моральної свідомості, вона уявляється як здійснюючий закон життя. Належне є тільки те, що має здійснитися: незаперечно-неможливе та нездійсненне не може бути належним. Паралельність моралі та пізнання визначає у якому напрямі має здійснюватися це сполучення. Ми не можемо ставити поряд моральні та теоретичні положення, не порушуючи його методологічної однорідності. При перенесенні вимог моралі до сфери досвіду, означає що вони вводяться

до ланцюга природних причин. З іншого боку, якщо їх переносити до сфери моралі, то вони перетворюються на моральнісні вимоги. Якщо розглядати моральнісний закон з боку його виконання у дійсності, це виконання ґрунтується на основі натурального шляху природи. Розглядаючи певне дійсне явище з боку його узгодження з моральнісним законом, вважається, що воно підноситься до значення моральнісної вимоги. Моральнісна філософія має включати до своєї сфери відповідні визначення щодо вимог та норм для особистісного та суспільного життя.

І. Кант не міг обійтися без таких визначень, бо його правова концепція визначає право та державу у їх моральній підставі, що будуються на основі чистих законів розуму. Право та держава — це вже буття та дійсність, а не абстрактний ідеал особистої волі. Ідеальна норма встановлюється лише у вигляді здійснення моральнісного закону. В етиці Канта читаємо, що здійснення моральнісної волі підлягає всезагальному теоретичному розгляду і зовсім не поєднується з практичним завданням: воля має законне значення лише для чистого розуму. Отже "Критика практичного розуму" визначає, що життєва сторона моральнісного закону випливає з її сфери. Мораль як чистий закон розуму, не лише не потребує, а й не допускає ніякого поєднання з досвідом і залишається на початку розвитку. Це — закон волі, як річ у собі, що за сутністю відрізана від світу явищ. Проблема ставлення особистості до суспільства є основою для всіх основних визначень у цієї галузі. Проте звернемося до важливого питання філософії права, як це вважав Кант, про співвідношення права та моральності.

Розподіл моральності та права є основою юридичної теорії І. Канта, це одна з основних проблем філософії права. Відмінність моральності від права він зазначив правильно, а встановити зв'язки між ними не зміг. Це було природним наслідком його етичного споглядання. В. Віндельбанд, на відміну від П.І. Новгородцева, зазначає, що це є специфічною особливістю Канта, його філософсько-правове вчення та етика чітко розмежовані. "У зв'язку з розведенням легальності та моральності Кант дотримується погляду, висловленого Томазієм, а після нього Вольфом, згідно з яким, вчення про право має справу лише із зовнішньою стороною людської діяльності. У цьому вченні йдеться лише про вчинки, а зовсім не про людські наміри. Воно презентує перевагу зовнішніх явищ та примусів. Вчинки людей можуть бути вимушеними, але їхні наміри — ніколи[6].

Як зазначає П.І. Новгородцев, Кант намагається поєднати право та мораль. Вчений доводить, що у Канта збігаються юридичні обов'язки з моральними. Всі обов'язки змішуються до загальної маси вимог. Зовнішні юридичні обов'язки сягають моральнісних, бо вони можуть виконуватися, не лише з примусу, а з поваги до закону. Кант поділяє етичні обов'язки на прямі та часткові. Зовнішні вимоги права та моральності можуть співпадати; вони поділяються мотивами обов'язків. Далі, П.І. Новгородцев пише, що було б природним зробити розподіл у галузі самих моральнісних вимог, розподіливши їх на

обов'язки благочестя та справедливості, як це зробив Шопенгауер[7]. Отже було пояснено перехід моральнісних вимог до області права. Обов'язки благочестя та любові не можуть бути предметом юридичних вимог і постійно залишаються предметом етичним та внутрішнім. Але вимоги справедливості, за своїм змістом, припускають примусове здійснення, та однаково можуть захищатися моральністю і правом.

Проте в галузі філософії права важливо зрозуміти моральність, не як відсторонену норму, а як живу силу, що проникає в боротьбу інтересів та пристрастей для їх примирення. Що таке право, як не результат цього примирення, що покликаний доторканням моральнісного початку до життя? Ми уявляємо правовий порядок насамперед як порядок реальних відносин, як практику життя, ту сукупність основних та елементарних вимог, без яких саме існування в суспільстві було б не реальним. Можливо, звичайно і щодо права поставити питання про його ідеальну сутність, про його моральнісну основу; але для того, щоб визначити прояви цієї моральнісної основи до життя, необхідно визначити її зв'язок з інтересами та потребами людей. А це передбачає, що моральнісний початок може поєднатись із зовнішніми мотивами хоча б для того, щоб підпорядкувати їх собі. Але такого Кант не припускає. Його категоричний імператив побоюється взаємодії із зовнішнім світом, утримуючи моральнісне життя в галузі чистої волі. Звідси незмінний висновок його філософії: коли він бажає репрезентувати право у зв'язку з моральністю, то воно втрачає свої специфічні риси; коли він намагається підкреслити специфічні риси права, то воно втрачає свій зв'язок з моральністю.

Якщо загальні положення Канта передбачали можливість ясного та зрозумілого переходу від моральності до права, то, з іншого боку, вони ставили для філософії значні перепони щодо характеристики самої сутності права. При виконанні цього завдання, першою вимогою є сувора визначеність мети та погляду. Для юриста поняття права репрезентуватиметься в інших термінах, ніж для моралісга чи філософа. "Вопрос о том — что такое право, представляет для юриста такие же трудности, какие для логики представляет вопрос, что такое истина. Конечно, он может ответить, что согласуется с правом, т.е. с тем, что предписывают или предписывали законы данного места и в данное время. Но когда ставим вопрос, справедливо ли то, что предписывают законы, когда от него требуют общий критерий, по которому можно было бы распознать справедливое и несправедливое, с этим он никогда не справился, если только он оставит на время в стороне эти эмпирические начала и не поищет источника суждений в одном лишь разуме"[8].

Якого визначення шукає Кант? Філософське визначення цього поняття потребує, за його словами, не описовості будь-яких тимчасових юридичних установ, а показ того загального критерію, за допомогою якого можна визначити право від не-права. Тут легко побачи-

ти, що питання ґрунтується на етиці. Вимагається, знову з'ясувати моральнісну основу права, його вищий керуючий принцип.

Вищою вимогою моралі, за його вченням, є вимога моральнісної автономії. Цей принцип визначає внутрішнє самовизначення волі, її незалежність від чуттєвих спонукань. Відповідно до цього, керуючим початком права визнається свобода особистості. Свобода — це незалежність волі від природного феноменального закону: те, що поза каузальним механізмом. Свобода — якість волі, що нічого не пояснює у світі феноменів, а пояснює усе у світі моралі, відкриваючи шлях автономії. Було не зрозумілим, за І. Кантом, вводити до науки свободу, якщо практичний розум та моральний закон не довели ці поняття до нас. Це є одиничним, першопочатковим правом, що належить кожній людині. Зв'язок цієї юридичної свободи з моральнісною автономією зрозумілий. Але для обґрунтування права цього недостатньо. У юриспрунденції свобода проявляється у низці конкретних правових вимог, з яких і складаються наші суб'єктивні права. Ці правові вимоги пов'язані із зовнішніми інтересами та цілями; та якщо їх можливо віднести до вищого принципу свободи, то лише у тому припущенні, що вони уможливлюють зовнішні прояви. Моральний принцип Канта цьому припущенню не відповідає. Тому він зазначає, що практичний розум не заперечує цих проявів. Так встановлюється дозволяючий закон розуму, який не можна визначити з чистого поняття про право. І. Кант визнає, що з практичного розуму неможливо вивести жодних конкретних правових вимог. Цей наслідок передбачений при подальшій характеристиці правового порядку: Кант свідомо чи несвідомо мав обмежитись тут зовнішніми та негативними рисами, що зводять право з висоти моральнісного явища до зовнішньої установи для взаємної охорони. Місцями він повторює свою думку про те, що моральність потребує поваги до права, бере його вимоги під свою санкцію. Та коли він звертається до визначення особистісної сутності права, то виходить, що це як суто зовнішній порядок, для якого достатньо суто зовнішньої опори.

Поглиблений зв'язок моралі та права Кант не описав, залишивши місце для роздумів усьому людству. Учень Канта Фіхте визначив різкіше "в области права для доброй воли нет применения; право должно осуществляться, если бы даже ни один человек не был склонен исполнять его добровольно; физическая сила, и только она одна, сообщает ему санкцию"[9].

Отже право розглядалося як продукт сили, як механізм зовнішнього примусу, для якого зовсім не існує різниці — чи існує у суспільстві добра воля, чи ні. Завершальною вимогою правового порядку Кант вважав наявність взаємних гарантій та існування влади. Сам обов'язок поважати чужі права він виводить з подібного взаємного забезпечення, які особи дають один одному. "Я не обязан оставлять неприкосновенным достояние другого, если каждый другой не обеспечит меня в том, что будет поступать со мной по тому же принципу"[10]. Якщо

обов'язки починаються із встановлення гарантій, то тут і необхідно шукати основи права. Але, на думку Канта, встановлення цих гарантій не потребує ніякого особливого юридичного акта, а припускається у самому понятті зовнішнього юридичного обов'язку; відсутність їх є порушенням ідеї права. Певні гарантії творять право, а ідея права їх потребують. Так і влада, закріплюючи ці положення, є сама породженням права, що не може розглядатися водночас і як забезпечення, отримуючи від нього свою моральнісну міць. Стає прийнятним визначення Канта, за яким держава є з'єднанням людей під юридичними законами. Весь сенс держави — це ланцюг його raison d'etre і зводиться до того, щоб додати тотожності ідеї права, ствердити правовий порядок.

Політичне життя це — боротьба людей за здійснення їхніх свобод. Кожне бажає користуватися свободою лише для виконання морального закону. Але людина зла, вона обертає свою свободу у свавілля, тому доводиться ставити питання: чи існують вимоги, за якими свавілля однієї людини при ставленні до інших може бути обмежене завдяки загальному закону свободи? Та вимоги, за якими можливо буде позбутися конфліктів? Така сукупність загальних вимог Кант називає правом.

У цій статті автор простежує значення для кантівської доктрини нормативного початку. Розподіляючи практичну та теоретичну функції розуму, дає можливість послідовно провести цей початок. У сутності нормативного розгляду криється припущення природно-правової школи. Кант розкрив цю сутність природного права, зазначивши її основу у самозакінченій свідомості. Але внесений до філософії права нормативний початок мав не лише цей наслідок. Обминаючи шляхом нормативний розгляд, Кант не розглядав соціально-філософської методи. Також у своєму моральному вченні про право він морально і філософськи виправдовує та підносить "матерію", принцип права, що є його внеском до філософії права. Він досягає цього завдяки юридизації моралі, принципом та категоричним імперативом якого є принцип права.

[1] Див.: *Кант И.* "Критика чистого разума". Минск, Литература, 1998. С. 36—37.
[2] Див.: *Там само.*
[3] Див.: *Кант И.* "Сочинения в шести томах". М., 1963—1966. Т. 4. Часть 1. С. 260.
[4] Див.: *Там само.* С. 270.
[5] Див.: *Віндельбанд В.* "От Канта до Ницше". М., Канон-пресс, 1998. С. 121.
[6] Див.: *Там само.* С. 144.
[7] Див.: *Новгородцев П.И.* "Кант и Гегель в их учениях оправе и государстве. Два типичных построений в области философии права". "Учение Канта о праве и государстве". М., 1901.
[8] Див.: *Кант И.* "Сочинения ... Т. 3. С. 128.
[9] Див.: *Віндельбанд В.* "От Канта... С. 216.
[10] Див.: *Кант И.* "Сочинения ... Т. 4. Ч. 1. С. 236—237.